

**NZỊPỤTA MYIRI ENWEGHỊ EZI NCHEKWA NA NSOGBU SO YA N' EJJE
CHỊADIKAOBI NA ỌNWỤ NA-EGBU NWA NKỊTA**

Nke

Okeyika, Juliet Ifunanya
Department of Igbo, African and Communication Studies
Nnamdi Azikiwe University, Awka
ji.okeyika@unizik.edu.ng

Na

Prof. Nwokoye, Nkechinyere
Department of Igbo, African and Communication Studies
Nnamdi Azikiwe University, Awka
na.nwokoye@unizik.edu.ng

Ụmjedemede

Otu n'ime nsogbu nke cheere ụwa aka mgba bụ enweghị ezi nchekwa na nsogbu so ya. Ọ bụ ọnođụ nke na-egosi na ezi nchekwa adighi. Nke a nwere ike ibute ọnwụ, ịno n'oke egwu oge niile na ịnapụ mmadụ na obodo ikike imesapụ ahụ. Ndị dị aña na-ewere ọnođụ dị etu a ka oge ha jị eziputa echiche ojojo na akparamaagwa ojojo ha iji mekpaa ndị mmadụ na obodo ahụ ma napụ ha ikike ibi ndụ ha etu kwesiri. Ebumnobi nchọcha a bụ iji akwụkwọ agumagu ejije Igbo abụọ were chọpụta myiri dị n'etu odee ha siri ziputa isiokwu a n'ime ha. Nke a ga-eme ka ọhanaeze mata na ezi nchekwa ndụ na akunauba bụ oke na ọrụ dịiri mmadụ niile. Nchọcha a ga-enyere ọhanaeze aka imata etu ha ga-esi na-ezere ọgbaaghara ndị a maka na ndụ adighi abụọ. Ọ ga-emekwa ka a mata na enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara enweghị ebe ọ dighi. E ji Chịadikaobi (Onwuneme na Asika) na Ọnwụ Na-Egbu Nwa Nkita (Anozie na Igbeaku) were mee nke a. Ọ bụ usoro nkowa ka a gbasoro wee mee nchọcha a, ma burukwa atutu Rializm ka a gbasoro wee mee ntulekorita isiokwu nchọcha a. A chọputara na ọ bụ aghara ndi ntorobia, oke ochicho, aguu isonye n'ihe a na-eme, agughị akwukwo, ekworo, enweghị ezigbo ozuzu na ajo ochichio/ochichio nchigbu nwere ike ikpata enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara so ya n'oge ugbua. E kwenyere na ebe ọ bụ na akwukwo ndi a na-ako maka etu e si ahụ enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara ya n'oge ugbua na ha ga-enyere ndi na-etolite etolite nakwa ọhanaeze aka ka ha mara na ezi nchekwa ndu na akunauba bụ ọrụ diiri onye obula ka e wee gbanahu ọgbaaghara so ya. A turu anya na nchọcha a ga-enye aka ka ndi mmadu bawanye n'amamihe site n'iji ederede a wee meghe anya ndi mmadu n'ichekwa onwe ha na akunauba ha nke ga-eme ka umu mmadu na-achọ udo oge niile ma zeere ihe ọ bula nwere ike iweta ọgbaaghara n'ihu na uru adighi na tigbuo zogbuo.

Okwu Mmalite

Isiokwu nchọcha a gbadoro ukwu n'ejije ederede nke bụ otu n'ime nkenụdị agumagu ederede e nwere. Ndị odee nwere etu ha si eziputa emereeme di n'akwukwo ha. Ha na-eji agwa di na ya eme ka ebumnobi na echiche ha puta ihe. Echiche ha na-eziputa anaghi ada n'elu. Ọ na-abukari ihe mere maobu ihe mere na gburugburu ebe ha no. Mgbe ufodu, ihe ha dere nwere ike isi n'ihe mere ha. Nke a mere e ji asi na agumagu na-egosi ma buru enyo e ji amata ihe na-eme n'ụwa. Ọ bụ mmadụ ka o meturu. Agwa ndi di n'agumagu nwere ike buru nke enweghị ebe ọ no mana akparamaagwa ya bụ nke a na-ahụ anya n'ụwa a no n'ime ya.

Nchọcha a gbadoro ukwu n'atutu rializm nke na-ako etu agumagu si eziputa emereeme di n'ụwa. A maara na enweghị ezi nchekwa na nsogbu so ya juputara otutu ebe n'oge ugbua nke mere ka a na-ano n'oke egwu oge niile. Ha emeela ka ihe kwuru otu ebe. E nweghizi ihe na-aga etu o si agabu. Onye na-eme njem, ọ chiri obi n'aka n'ihu na ọ maghi ihe ọ ga-ahụ na ihe ọ ga-ezute n'uzo. Enweghị ezi nchekwa juputara elu ụwa a bụ mmadụ na-ebute ha niile. Ọ bụ ya mere ọgbaaghara jiri ju elu, ju ala. A si na ọ bụ mmadụ ka a na-aria. Mmadu na-eme, mmadụ ka a na-emekwa. Ndị a bụ ndi na-eme ka enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara na-ari ibe ya elu. Ihe ọ na-egosi bụ na ihe niile na-eme ka mmadụ noro n'egwu na n'ujo, bụ mmadụ na-eme ha. A na-akpo ha ndi omekaome. N'oge ugbua, ha na-akpozi onwe ha ndi ọgba egbe amaghi ndi ha bụ. Ha na-akpa mkpamkpa n'ebe di iche iche. N'oge gboo, ndi na-akpa mkpamkpa ojojo na-abu n'abali ka ha ji aga. Ikekwa, ọ buru mgbe egwu ka di ha n'anya. Ọ dighizi etu

ahụ ugbua. Ndị ojọọ a na-ebuzi mmadụ ka egbe. Ha na-eme nke a n'ututu, n'ehihie maobu n'abali. Nke kazi nke bu na egbe na ngwa ndi ozo ha na-eji na-aka ha obi. O na-eme ka ha na-enwe ike ibuso ndi oru nche agha n'atughi egwu.

Enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara so ya na-agako. Nke a bu ezie n'ihina, ogbaaghara anaghi adi ebe ezi nchekwa di. Ihe di etu a mere Mbah na ndi ozo (2013:120) jiri hu ya ka "ihe na-echu ma nwata ma okenye ura site n'iweta onodu ino n'oke egwu na ike nkwucha oge niile". Nke a bu ezie n'ihina ndu mmadu kariri ihe e ji azu ya. Mgbe mmadu mataara na ezi nchekwa adighi, o ga-ebu uzo kee nkwucha banyere ndu ya n'ihina o bu mgbe mmadu di ndu ka o ga-achọ ikpa aku ma choo etu o ga-esi echekwaba aku o kpatara. Enweghi ezi nchekwa putara onodu egwu na onodu ujo. A ga-esi na nchocha a tlee ma mata myiri di n'etu ejije abuo a a horo si ziputa ndi omekaome kpara mkpamkpa n'ime ha, di ka ndi nyuru ihe na-esi ma gosi etu ihe ndi ahụ ha mere n'ime ejije ndi a si puta ihe n'oge ugbua. Ejije ndi a ga-eji mee ya bu *Chiadikaobi* na *Onwu Na-Egbu Nwa Nkita*.

Nkenke Akuko Banyere Ejije Abuo A Horo

Chiadikaobi

Chiadikaobi bu agumagu nke Onwuneme na Asika dere n'afọ 2013 (ihu akwukwo iri iteghete na ato 93). Chiadi bu nwata nwoke na-achoghi ibara onwe ya uru. O nweghi udi ihe ojoo nke o naghị eme. O no n'izu ohi, ikwasa umuwaanyi iko n'ike, o no n'otu nzuzo ma buru onye a na-egobi ya na ndi otu ya ka ha na-egbu ndi mmadu okachasi onye welitere isi n'ochichi. Nke a wee buru ihe butere enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara n'obodo ya nakwa na mahadum ebe o no makana o nweghi onye ma mgbe ha ga-akpa mkpamkpa ha. Nke kacha njo na ndu ya bu udi asi o na-asi o kachasi udi o na-asiri nne ya natara ya ahuhu. Nna ya anwuola, mana nne ya bu Egodi foro ntutu ya taa na ya ga-agbali ike ya niile ihu na Chiadi guru akwukwo na mahadum ma buru dibia bekee. Ebumnobi nne ya emezughi n'ihina Chiadi bu nwata lara aku nne ya n'iyi.

Ka o no na mahadum, o naghị aba klaasi ma ncha. O chekwubere na ya ga-eji aka ike na ego nweta maaki o bua o choro n'aka ndi nkuzi ha mana o maghi na ihe niile abughi ihe e ji ego azuta. Nke a mere ya n'anya mgbe o choputara na aha ya adighi n'akwukwo e ji edebanye aha umuakwukwo na mahadum. Ihe niile a o na-eme na-ewute Emeka nke mere na ka o duchara Chiadi odu ma o nughị ndumodu ya, o lara obodo ha gaa koro nne Chiadi ihe ojoo niile nwa ya nwoke na-eme na mahadum ka o were nwee ike iwepu aka enwe n'ofe tupu o gho nke mmadu. Emeka na Chiadi si otu obodo. Nke a mere ka anya ya na-eru n'ebe Chiadi no oge o bua mana o maghi na ukwa o na-api na mkpuru adighi na ya. Mgbe Chiadi choputara na o bu Emeka gwara nne ya ihe niile banyere ndu o na-ebi na mahadum, iwe were ya nke ukwu nke mere ka o zie ndi otu nzuzo ibe ya ka ha jee menye ya egwu. O gwara ha tie ya ihe ga-eme ka ya ghara ima ya mgbe o bua o ga-ahu ya ma gwakwa ha emela ka o mata na o bu ya hanyere ha ihe ha mere. Nke a mere ha jiri kpuchie ihu ha. Ha emeghi ka Chiadi siri kwuo makana ha kugidere Emeka ihe, o nwuo. Ihe di etu a emetughi Chiadi na ndi otu ya n'obi. Ha hutara ya na o bu ihe o turu n'ahia ka a zutara ya.

Mgbe Chiadi jiri ghotu na ije ya na mahadum amitaghi mkpuru bu mgbe oge ya zuru ma o jighi asambo o bua alakwu nne ya zigara ya akwukwo. O gba aka wee si agumaakwukwo o jere na mahadum lota. O bughina o guchaghi akwukwo bu isi sekpu nti n'ihe a na-ekwu, kama na o bataziri n'obodo wee kpawa mkpamkpa di iche iche. Ihe ojoo niile a Chiadi na-eme na-ebutere nne ya obi mgbawa ma natinye obodo ha n'oke itu egwu. Ebe o bua Chiadi gara na-enwe ihe nribeama ojoo a ga-eji mara na o gara. Onye o bua nozi n'ujo n'ihina egwu ihe Chiadi ga-eme ya ma o nu aha ya n'onu ha. Umugbogho ndi obodo ha anaghi aputazi ezi n'ihina na o nweghi onye ga-achọ ka Chiadi zute ya n'uzo n'ihina na ha maara na o dighi ihe oma o ga-emere ha karja ikwasa ha iko n'ike. Udiri ihe a ka o mere Adaugo nke mere ka o di ime mberede.

N'ihina obi mgbawa, Adaugo zutere onwu ya oge o jere iwepu afọ ime ahụ. Nke a were bute ogbaaghara n'etiti ezinaulo Adaugo na nke Chiadi n'ihina ihe o mere. Ihe di etu a megidere ruo ubochi ndi obodo ya kpebiri na o ga-ahapuru ha obodo ha gawa obodo ozo n'ihina na o weruola ka onye nwenu ga-ama. Mgbe ndi umunna ya bjara igwa ya nke a, ha no na-agwa ya ihe ha kpebiri gbasara ya, ndi uweojii

kpuurukwara ndi otu ha e jidere n'ihe gbasara ogbugbu ha gburu Emeka onye Isiaku oge ha ka no na mahadum. O buzi n'ime ulomkporo ka o doru Chiadi anya na elu erughi ya aka nke ala ji eru ya aka.

Onwu Na-Egbu Nwa Nkita

O bu akwukwo agumagu nke Anozie na Igbeaku dere n'afu 2001 (ihu akwukwo iri asato na abuo; 82). O bu akuko na-ako etu Arinze, nke nne na nna ya bu Adaeze na Ezeji chere na o ga-agu akwukwo na mahadum, siri soro ndi 'enyi' ya gaa 'izu ahia' n'Abuja. Mbo niile nne na nna ya gbara na aririo niile ha rioro ya ka o hapu ije Abuja ma guo akwukwo, amitaghi mkporu ma ncha. Mkpebi Arinze a gbasara ihapu igu akwukwo jewe Abuja izu ahia a, malitere ubochi o jechara be Nnanna na Ebuka, ha were saa ya isi site n'igwa ya na igu akwukwo bu mmadu igbu oge ya na ita ahuhu. Arinze na-egebu nne na nna ya nti ma na-asopuru ha mana nsopuru niile ahu kwusiri mgbe o huru ndi enyi ya mmadu ato ndi gbanwere etu o si eche echiche. Na mbu, di ka ha gwara ya tupu ha ejewe Abuja na o bu ahia ire moto ka ha na-azu, o chere na o bu ahia doru anya ka o so ha eje Abuja ije zu. O maghi na Abuja na-anu n'oke ujo ma ndi enyi ya noro ya n'ihu udiri ihe ojojo na mkpamkpa ha na-akpa. Ha bu ndi oji egbe ezu ohi. Ha na-agbagbukwa onye o bu la nyere ha nsogbu ma o bu onye o bu kwuchiri ha ihu site n'inye ha nsogbu n'ihu 'oru' ha. Ihe niile a ha na-eme bu iji baa uba, nke taa nke echi, akpiri ego, nzuzu, ajo ndu na ilere ndi ajo enyi anya na-ebute. Arinze achoputaghi n'oge na o bu ohi ka ndi enyi ya na-ezu. O bu mgbe otu onye n'ime ndi ohi ahu aha ya bu Okoto batara wee na-ekwu otutu ihe gbagwojuru Arinze anya ka o jiri mara na nsogbu di. Na mbu, o chebu na o bu ihe e ji egwuri egwu mana mgbe o jiri mata na o bughu egwu ka ha na-egwu bu mgbe ha kenyere ya oru nke o ga-eso ha ru n'abali ahu ka ochi jiri puo ya n'ihu. Mgbe ha ruru, o choputara na ndi oyi ya bu ohi ka ha na-ezu n'Abuja. Mgbe ahu ka o doru Arinze anya na o bughu ihe aki ilu na-ada na nti ka o na-atu n'onu. O sooro ha malite gawa ohi nke oru ya bu ijide ego ha zutere. Ohi izizi o so ha jee na be Alahaji ka aka kpaara ya na ndi otu ya ndi gunyere; Nnanna, Ebuka, Chidubem na Okoto. Alahaji kporo ndi uweojii gaa be ha n'ututu nwuchiko ha mgbe ha ka no n'ura. E kpere ha ikpe n'uloikpe nke mere ka ikpe maa Arinze na ndi otu ya.

Nchikota Nkwa Atutu

Atutu ka a kporo *theory* n'asusu bekee. O bu echiche ndi mmadu banyere etu a ga-esi na-eme ihe. Echiche di etu ahu na-abu ntuziaka nyere onye na-eme nchocha, iji ziputa nchocha ya nke oma site n'igbaso atutu nke dabara nke oma gbasara isiokwu nke a na-eme nchocha na ya. Atutu bukwa usoro iwu ma o bu edemede banyere ihe a na-eme nchoputa maka ya. O bukwa echiche nke ndi mmadu cheputara maka etu a ga-esi na-eme ihe. Echiche di etu ahu na-enye ntuzi aka mgbe mmadu na-eme nchocha iji ziputa nchocha ya nke oma.

Atutu Rializm di ka Cuddon (2014) siri kwuo, bu atutu a malitere na mba France n'afu (1830) site n'aka Flaubert na Balzae. O bu atutu nke e weputara iji wee lebaa anya n'ime uwa nakwa ihe di n'ime ya. O na-agbaso uzo eziokwu ma na-eweputa akparamaagwa umu mmadu etu o siri di kpomkwem.

Atutu a bu atutu nke e ji eziputa ihe emereeme nke di n'agumagu etu o si di n'ihe. A naghị agbakwunye ya ihe emeghi eme. Nke a bu ka o wee buputa ebumnuche ya gbasara ihe o na-eziputa ma mee ka a huta ihe ahu di ka ihe esighi n'elu daa maobu ajambebe.

Onye ozo nyere nkwa banyere atutu a bu Akponye (2014) nke o kwara di ka nke a na-akpo atutu nkewuezie n'asusu Igbo. Atutu a, na-eziputa ihe na-eme n'agumagu ederede di ka enyo ihe a na-ahu anya na ndu kwa ubochi. Onye ozo lebakwara anya n'atutu a bu Meyer (1997). O si "atutu rializm di ka atutu nke na-eji uzo doru anya na-emepe anya na echiche oguu ka o mata nke bu eziokwu". Na nkwa ya, atutu a na-eziputa emereeme digasi iche iche di ka etu e si ahu ya anya na ndu kpomkwem. O bukwa atutu nke na-eleba anya n'ihe na-eme n'obodo. N'ihe banyere atutu a, mmekorita di n'etiti mmadu na ibe ya bu udi mmekorita a na-ahu na ndu n'oge o bu la. Isiokwu atutu a, bu nke na-elebakari anya na; mmekorita mmadu na ibe ya, ochichi, oru, ihe gbasara ihunanya, ndu, ezinaulo na onwu.

Gwynn (2002) na Worthen (2004) kwara atutu a di ka atutu nke na-agbaru ihu n'ebe akparamaagwa ojojo di iche iche na-eme n'uwa di n'ihu na akparamaagwa ojojo ndi ahu bu ihe jogburu onwe ha na njo. O bu atutu a ka Kirzner na Mandel (2007) kwuru na o na-eji iduuzi na-akuziri ndi mmadu nsogbu a

na-ahụ na gburugburu ebe ha bi na ya. Ihe nke a gosiri bụ na atụtụ a anaghị ewebata akụkọ enweghị ike ime eme dị ka a na-ahụkarị n'idiuazị uwanrọ. Ha gakwara n'ihu kwuo na atụtụ a na-eji agumagu na-akuziri ndị mmadụ nsogbu ndị ahụ a na-ahụ n'ụwa ha bi na ya. Ntọala oge na ntọala ebe a na-ahụ n'ime ya, bụ nke ndị mmadụ maara maka ha nke ọma. Etu ahụ ka ọ dị n'akparamaagwa ya. Ọ na-abụ ụdị a na-ahụ na ndụ kwa ụbọchi. Mbah na ndị ọzọ (2013:329) kpọrọ atụtụ a, atụtụ mmenanya. Ọ kwara ya dị ka “atụtụ nke na-ekwu na agumagu na-egosi mmadụ ihe na-eme na gburugburu ebe o bi, agwa na akparamaagwa, ma gbaa mbọ dị ka o kwesiri, ziputa etu mmadụ si ebi n'ụwa”. Nke a gosiri na atụtụ a na-egosi n'ezie ihe gbasara mmadụ dị ndụ, akparamaagwa ya na ihe ndị ahụ na-eme n'agbata ebe o bi. Habib (2011:169) kwuru na atụtụ a nke o kwenyere soro kpọ ya atụtụ nkewuezie, “na-ewebata emereme kpomkwem dị ka ọ dị na ndụ”. Ihe ọ putara bụ na atụtụ a na-ewezuga ihe emeghị eme na ya iji mee ka ebumnobi ya pụta ihe nke ọma. Atụtụ a na-elebakwa anya ka ihe odee dere n'agumagu ya ọ bụla siri buru enyo n'ihe na-eme n'ụwa. Onye nyere myiri na nkọwa atụtụ a na ihe ọ ziputara bụ Clark (1982:107). Ọ si “agumagu na obodo dị nno ka aka nri na aka ekpe. Na o nweghị nke ka ibe ya dị mkpa, ma ọ bụ nke a ga-ekewapu n'ebe ibe ya nọ”. Ha abụọ na-arukọta oru onu. Otu ihe kacha pụta ihe na nchọcha a bụ na e weputara agumagu dị ka enyo ihe na-eme n'ụwa mmadụ. Lawrenson na Swingwood (1971:106) kwenyere na “onye mbụ weputara atumatụ iji agumagu tonyere ihe na-eme n'ụwa bụ Louis de Bonald (1754-1849). Ha gara n'ihu kwuo na agumagu na-agbadokari ukwu n'ihe na-eme na ndu”. Ihe ndi a na-akowa bu na ebe o bu na agumagu na-elebakari anya n'ihe na-eme na ndu, na o bu oke na oru nwanchocha ichoputa ma akwukwo agumagu o na-enyocha ha na-ekwu maka ihe na-eme na ndu, ka o bu nke odee ha cheputara n'isi ha. N'ikwado nke a, Isola (1978:304-305), Hristic (1977:311) na Wolfgang (1975:7) kwuru na “agumagu, okachasi nke ederede bu ihe gbasara ndu ka ha na-ekwukari na ya”. O bu ihe di mkpa na nwanchocha nke na-eleba anya n'akwukwo agumagu igba mbọ choputa ma isiokwu di na ya bu akwukwo o na-eleba anya na ya ana-ekwu maka ihe na-eme na ndu ndi mmadu kwa ubochi, ka o bu nke odee dere ya cheputara n'isi maka onwe ya. O bu ihe kwere nghota na ihe gbasara enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara so ya bu okwu a kpu n'onu n'oge a a nọ n'ime ya n'ụwa gbaa gburugburu. Nke a wee buru ihe mere nwanchocha ji eleba anya n'isiokwu gbasara ya site n'iji atutu rializm n'ih na atutu a na-eziputa agumagu di ka enyo ihe a na-ahụ na ndu kwa ubochi.

Ozokwa, atutu a bara nnukwu uru n'ihazie akparamaagwa mmadu. N'agbanyeghi na o teela aka o malitere, ndi odee agumagu di iche iche ka na-aga n'ihu na-agbaso atutu a n'ideputa akwukwo agumagu, ebe o bu na ha na-eji ya egosi ihe na-eme na ndu mmadu. Atutu a na-elebakari anya etu ihe odee dere n'agumagu siri buru enyo nke e ji ahụ ihe na-eme n'ụwa. Nke a putara na mmekorita ahụ di n'etiti agwa na ibe ya bu udi mmekorita nke a na-ahụ na ndu kwa ubochi, ebe asusu a na-ewebata na ya bu udi asusu a na-anu oge o bula.

Swingwood na Lawrenson (1971) na nkwenye ha, kwenyere na onye mbu weputara atumatu iji agumagu tonyere ihe nke na-eme n'ụwa bu Louis de Bonald (1754-1849). Ha gara n'ihu kwuo na agumagu na-agbadokari ukwu n'ihe na-eme na ndu. Nke a na-akowa na ebe o bu na agumagu na-elebakari anya n'ihe nke na-eme na ndu, na o bu oru onye na-eme nchocha ichoputa ma akwukwo agumagu nke o na-enyocha a na-ekwu maka ihe na-eme na ndu ka o bu nke odee cheputara n'isi ya. O buru nke ihe odee dere n'akwukwo ya abughi ihe na-eme na ndu tumadi n'ụwa a nọ n'ime ya, a mata na atutu a, adabaghi maka nchocha ahụ. Ebe o bu na enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara so ya bu ihe juputara ebe niile n'ala anyi bu Najjiria n'oge ugbua, a turu anya na atutu a dabara nke oma iji mee nchocha a. Nke a bu n'ih na o bu ngosi na nziputa ihe ndi di n'agumagu a horo maka nchocha a etu ha siri puta ihe n'oge ugbua, okachasi n'obodo anyi makana o ka mma na a si na ihe na-atu uto, e kwuo ihe o na-atu ka ya w.d.g.

Nkwa Agumagu, Ejije Ederede, Enweghi Ezi Nchekwa na Ogbaghara

Okwu ndi a di elu bu okpurukpu okwu mejuputara isiokwu nchocha a. Anozie, R.B, Anozie, C.I, na Anozie, C.C (2014:9) si “agumagu bu ihe o bula mmadu nooro ala chee echiche, jiri nka deputa ka ndi mmadu guo ma si n'ime ya nweta obi anuri, ma muta otutu ako nke ga-enyere ya aka ibi ndu di mma n'ụwa ha maobu n'ogborogbodọ ha”. Ha gara n'ihu nye udi ndu e bu n'uche di ka; ndu eziokwu, ndu umeala, ndu ikwawa aka oto. Nkwa di etu a dabara n'ihe Nwadike (1992:12) nyere banyere agumagu. O si “agumagu di ka ihe omumu, bu oru nka nke sitere n'echiche puta nke na-eziputa ma na-akowaputa

ndụ”. Nke a dabara nke oma n’ihi na a ma na agumagu mmuta bu udi agumagu nke a na-esite na ya amuta ihe uwa ndi ozo di ka som, jiografii, sayensi, w.d.g.

Agumagu n’aka nke ozo bu edemede maobu omumu akwukwo, ndi e weere ka oru nka, di ka ejije, akuko a rooro aro, abu na edemede niile nke obodo, akuko gbasara njem w.d.g. Nkwa niile a na-arutu aka n’iziputa agumagu ka oru nka nke nwere ike ibu ejije, abu maobu akuko. Ejije di ka a maara, so n’otu nkenudi agumagu e nwere. O bu ya bu nke na-egosi ijije ihe maobu mmadu n’udi emereeme. A na-enweriri ihe na onye a na-enomi akparamaagwa ya n’ejije. O bu nke a mere e ji emeputa akuko di n’akwukwo ejije, n’elu nkwa go iji nomie akparamaagwa e ziputara n’ime ya. Ihe a dabara n’ihe Ugochukwu (2021:21) kwuru banyere ejije ederede. O si “ejije bu akuko e dere n’udi a ga-esi eme ya na nkwa go nke na-adi n’udi mkparita uka; onye kwuo, ibe ya asaa”.

Enweghi ezi nchekwa bu ihe na-eweta mmekpa ahụ di iche iche. O bu ozuru uwa onu ma buru onodu na-egosi na nchekwa adighi. Nke a na nkwa Echeruo (2001: 223), bu “ihe nweta ujo nke na-egosi ohere n’ebe ezi nchekwa di”. Nkwa ya gosiri na mgbe ezi nchekwa adighi, na o na-enweriri ihe na-akpata ya nke o huru di ka ebe ohere di. Ohere ahụ bu ihe o ga-abu e mechie, enweghi ezi nchekwa alaa, mana o buru na e mechighi ya, o na-abawanye n’ihi na o bu ihe kpatara nsogbu ndi ahụ na-akpata e ji enwe enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara. Ndi ozo kwadoro nkwa a Echeruo nyere banyere enweghi ezi nchekwa bu Mbah, B.M, Mbah, E.E, Ikeokwu, Okeke, Nweze, Ugwuona, Akaeze, Onu, Eze, Prezi na Odii(2013:120). Ha kwara ya di ka “ihe na-echu ma nwata ma okenye ura site n’iweta onodu ino n’oke egwu na ike nkwa cha oge niile”. Nke a bu ezie n’ihi na ndu mmadu kari ihe e ji azu ya. Mgbe mmadu mataara na ezi nchekwa adighi, o ga-ebu uzo kee nkwa cha banyere ndu ya n’ihi na o bu mgbe mmadu di ndu ka o ga-acho ikpa aku ma choo etu o ga-esi echekwaba aku o kpatara. Enweghi ezi nchekwa putara onodu egwu na onodu ujo. O nkwara ike buru edebeghi ihe etu di mma. Nchekwa bu mgbe ihe na-aga etu o kwesiri n’obodo, n’akunauba na ndu mmadu. Nchekwa bu onodu agbanwe agbanwe nke na-eme ka e nwe idiko n’otu nke obodo na obodo, mmadu na ibe ya ma nwee otu echiche banyere agamnihu. Ihe abuo na-egosi na e nwere nchekwa gunyere; idebe ihe obodo nke oma n’anya ndi mba obodo ozo ma gbochie aka ojoo imetu ya, na ikwalite iwu obodo nke na-enye aka ibelata ndorondoro obodo na nke ime ulo.

N’oge nke enweghi ezi nchekwa, ihe ojoo na-emekari mmadu ma o bu akunauba. O bu usoro idebe ihe ka o mebie ma o bu ka o ghara idi ka o di na mbu. Nke a gosiri na enweghi ezi nchekwa nwere ike idi ebe o bu. O nwere ike ibu n’ezinaulo. N’ebe nne na nna nwere ike hapu umu ha ka ha puo ga nwetara onwe ha ihe ufu. Ozo, o nwere ike ibu n’obodo nke metutara ndi ochichi obodo. Nke a bu mgbe ndi ochichi hapuru ichekwa ndu na akunauba ndi ha na-achi n’obodo. Oge di etu a ndi mmadu na-achizi ndu ha n’aka n’ihi ihe ndi omekome na ndi ogbu anu obara na-eme. O kwesiri ka mmadu nwee ikike inweriri onwe ya mana o buru na o dighi, a mara na e nwela onodu enweghi ezi nchekwa.

N’aka nke ozo, site n’oge gboo, ezi nchekwa abughi nke oha obodo na-eme kama o bu nke mmadu na-emere onwe ya. O bu ihe di etu a mere e ji asi na nkwa cha abughi ujo. Ihe nkwa a na-ekwu bu na ezi nchekwa kachasinu bu nke mmadu nweere onwe ya ma o bu nyere onwe ya kariya nke igwe mmadu maka na ihe meturu otu onye emetula oha obodo. O buru na e chekwaghi ihe metutara mmadu, chekwaba oha obodo, na nchekwa enweghi isi. Ezi nchekwa kwesiri imetuta nlekota obodo, maka ndi no n’obodo ahụ na ndi obodo ahụ no n’obodo ozo ka o were nwee ike igu aguu ka ndi obodo ozo bata na ya ma weta mmepe di iche iche. Ihe na-achupu otutu ndi mmadu n’obodo bu enweghi nchekwa nke gosiri na ndu na akunauba ha anoghi n’ezi nchekwa. Nchekwa aburula ihe dibara mgbe mmadu malitere nwere onwe puo na mmekpa ahụ nke nsogbu di iche iche na-eweta itufu ndu na akunauba. Ihe ndi a dabara n’ihe Adegbami (2013) kwuru n’asusu Bekee banyere enweghi ezi nchekwa. O si “enweghi ezi nchekwa emela umu mmadu aru n’ihe gbasara ndu ha ma mebie azumaahia ha na oru ha di iche iche tinyere akunauba ha”. A maara na enweghi ezi nchekwa na-emebi ihe n’ebe o di ukwu ma na-achupu ndi mba obodo ozo iwebata mmepe n’obodo. Nke a bu eziokwu n’ihi na o nweghi onye ma o bu obodo ga-eji akunauba o kpatara egwu egwu maka na ejighi akpata atufu abu ogaraanya.

Ogbaaghara na nsogbu di ka aha ha siri di, bu mputara ihe nke na-eweta ihe mgbu na mmebi ihe n’ike, ahuhu na onodu adighi mma. O bu onodu ihe mberede nke na-eweta oke nsogbu na mmebi ihe. O

mụmaatụ nke a bụ ileba anya, site n'iji ọtụtụ ọghom nke ihe aka mebere na ihe dị etu Chi si kee ya, na-ewetara mmadụ. Ihe ndị ahụ ka ọ kpọrọ *ecological factors* n'asụsụ bekee. O mere ka a mata na ihe ndị ahụ nke mmadụ na-agabiga n'ụwa bụ ọgbaaghara nke sitere n'ihe aka mebere ma ọ bụ ihe ndị ahụ dị ka chi ha siri kee ha.

E nwere ike isi na ọgbaaghara bụ ihe adighi mma ma ọ bụ ihe nke atubaghị anya mere mmadụ. Ọgbaaghara na-adị mgbe ihe mberede mere nke wetaara mmadụ ma ọ bụ obodo ihe ofufu na ihe ita aka n'eze. Oge ọfọdụ, ọgbaaghara anaghị esi n'ihe a tūrụ anya. Nke a bụ maka na mgbe ọ bụla a na-enwe ọgbaaghara n'udị ọ bụla, ọtụtụ mmebi ihe na ihe atubaghị anya na-eme. Iji ma atụ enweghị ezi nchekwa nwere ọtụtụ ọgbaaghara nke ọ na-eweta nke ọfọdụ n'ime ha gunyere; ntọrị mmadụ, iji egbe ezu ohi, ndorondoro obodo, ikwafu ọbara na ndị ọzọ. Adegbami (2013) kọwaputara na “enweghị ezi nchekwa na-ebute mmadụ na obodo nke ọ batara ọgbaaghara dị iche iche dị ka, ikwaghari n'ulo na ebe azumaahia, mmebi ngwa ahia na onwu n'oge ọfọdụ. Ọgbaaghara enweghị ezi nchekwa agaghị ebelata ma ọ buru na e lebaghi anya n'ihe na-ebute enweghị ezi nchekwa ma gbochie ya. Ihe e nwere ike isi na-ewetakari ọgbaaghara na nsogbu enweghị ezi nchekwa bụ mgbe ndi nchekwa obodo dara mba n'idebe iwu na-achi ha, okachasi mgbe ha enweghị ngwa agha bụ ọpuru iche na ihe ndi ahụ na-enyere ha aka n'oru nchekwa ha.

Igbokwe (2015:50) si “ọgbaaghara nke na-esi n'enweghị ezi nchekwa n'obodo Naijiria, etinyela ọtutu ndi mmadu n'ejeghi eje alaghi ala”. O gara n'ihu nye omumatu umuaka umu nwaanyi Chibok bu ndi a tooro n'uloakwukwo ha na imirikiti ọbara nke ndi Boko Haram kwafuru n'enweghị onye na-ajukwa ha. Ihe ndi a niile, bu nsogbu di na Naijiria n'ihu na ezi nchekwa adighi. Ihe nke a na-egosi bu na ọgbaaghara anaghị adị ebe udo di. Ozo buru na e meghi ihe e kwesiri ime iji belata enweghị ezi nchekwa, na-ebute ọgbaaghara. Nkwa a gosiri na nsirihu bu mkpebi e mere site n'igbakwasị ihe a huru anya na igbado echemeche ukwu. Mbah (2013:20) si “iwu izugbe na-akowa na agumagu kwesiri igosiputa kpomkwem, n'uzo dabara adaba, ndi mmadu nkiti n'ime onodu nkiti, ebe agwa ndi no n'agumagu tosiri ime omume ka ndi mmadu nkiti si eme na ndu”. Nke a na-egosi na umu ihe mmetuta ahụ n'agumagu na-akowa ihe yiri ezi okwu ma ọ bụ echiche mmadụ na ebe digasi iche iche e nwere ike ino na ndu kpomkwem. Ihe ndi ahụ bu etu e si ahuta agumagu, ọ bụ ya mere e ji asi na e nwere etu e si ahụ agumagu di ka ihe na-egosi onodu mmadu na ihe di iche iche di ka ha di n'ụwa a no n'ime ya tumadi oge nke a no na ya. N'ihe gbasara omenaala, nsirihu bu usoro e si apu ma choputa ihe di n'echiche onye nchoputa na etu o si elegara otutu ihe anya maobu etu e si nwee mmasi n'usoro omenaala di iche iche. Nke a ga-eme ka a huta omenaala n'uzo di iche iche. A bia n'ihe gbasara etu e si ahụ enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara n'oge ugbua, a choputara na ha abuo ka na-aga n'ihu na-abawanye n'ihu na e mebeghi ihe e kwesiri ime maka na a ma na nwata rie ihe ọ na-amuru anya, ura atuo ya.

Nziputa Myiri Enweghị Ezi Nchekwa na Ọgbaaghara so ya N'oge Ugbua na Chidikaobi na Onwu Na-Egbu Nwa Nkita

Onwuneme na Asika ziputara enweghị ezi nchekwa na ọgbaaghara so ya na Chidikaobi etu a ka Anozie na Igbeaku siri ziputakwa ha n'Onwu Na-Egbu Nwa Nkita. Ha gbara:

i. Mkpamkpa Ndi Omeakaome na-akpa:

Ndi odee ejije abuo ndi a, gbara udi mkpamkpa ndi omeakaome na-akpa n'anwu na etu ha si emegasi ihe ha na-eme iji tinye egwu na ndu ndi mmadu. Ihe ndi ahụ ndi a na-eme bu ihe na-eme ka ọgbaaghara di n'obodo. Na Chidikaobi, a huru etu Chiadi na ndi otu ya (Obiora, Okwute na Agozie) si emekpa ndi mmadu ahụ. Ha na-eme ihe niile a si ha emela. Ha na-eji egbe ezu ohi, a na-egobi ha ka ha gbuo onye ọ bula nochiri uzo, ha na-egbukwa ndi aka ha di ocha, noro n'otu nzuzo ojo. Ihe niile a ha na-eme tinyere obodo ha na mahadum ha n'eje eje, ala ala. Ha gburu Emeka onye aka ya di ocha (ihu 40-41). E gobikwara ha ka ha gbuo onye ya na mmadu na- azo ochichi n'obodo. Nke a ka a huru n'ihuakwukwo iri anọ na atọ;

Chiadi: Kedu ihe Chiifu chorọ ka anyi mere ya ugbua?

Obiora: O si na ọ bụ nnukwu oru. O nwere eze odinaala ọ chorọ ka anyi gaa gbuoro ya. O chorọ ka onye nke ya nochie ya.

Chiadi: Gee nti, i ga-agwa ya na ọ buru na anyi ga-egbu eze odinihu ọ bula

o ga-eweta puku nari abuo. E meghi etu ahụ, ya jiri aka ya gaa gbuo ya werekwa onodu ya.

N'Onwu Na-Egbu Nwa Nkita, odee ziputara mkpamkpa ndi omekaome na-akpa n'obodo site n'iji umuokorobia isii aha ha bu Arinze, Nnanna, Ebuka, Chidubem, Kpakpari na Okoto wee mee nke a. Ndi a a kporo aha ha bu ndi bu mere na obodo adighi mma. Ha si obodo ha gawa Abuja ma na-akpa mkpamkpa ka ndi oji egbe ezu. Ha gafee, ihe efuo, akpachaghi anya, mmadu anwu.

ii. Nsoygbu Mkpamkpa Ndi Omekaome na-ewetara Mmadu Na Obodo

Onye o bula na-anosi n'oke egwu. Etu a ka o di n'Onwu Na-Egbu Nwa Nkita. Akparamaagwa e jiri gbaa mkpamkpa ndi omekaome n'ime ya n'anwu bu, Arinze, Nnanna, Ebuka, Chidubem, Kpakpari na Okoto. Ndi a bu ndi mere n'ala adighi mma n'Abuja ebe ha no were na-eme ihe ojoo na-ebute oke egwu n'obodo di ka; iji egbe ezu ohi, ikwafu obara ndi aka ha di ocha na inara mmadu ihe ya n'ike. A huru etu ha si eche echiche nke bu na onye nochie ha uzo, ha egbuo ya. Nke a putara ihe n'ihuakwukwo iri isii na ato;

Kpakpari: Biko onye o bula were egbe ya na mgbo ga-ezuru ya. Achoghi m imi anwuru taa. Onye mee tuutu-gaaga, e nye ya otu ololo, shi ke nan. Aguedu ga na-eji ego. Onye o bula ma oru o na-aru.

N'ikwafu obara onye aka ya di ocha, a huru ya n'ihuakwukwo iri isii na ano, di ka;

Ebuka: Kedu ebe mbu anyi ga-eje?

Kpakpari: Anyi ga-ebu uzo jee na nke Alahaji a bi na mgbago elu elu ahụ. Anuru m na o nyere ndi uweojii ikike na onye ha huru n'uzo na na o kuo elekere iri nke abali si nwuru onye ahụ kpochie. Ihe m choro bu onwu ya kpam kpam.

Ihe ndi a niile ha na-eme na-agbanahu gosiri na ezi nchekwa adighi. Mkpamkpa ha na-akpa butere ogbaaghara n'obodo ebe ha si nakwa ebe o bula ha gara. Onye gbata, o gbafeere ibe ya. Iji maatu na *Chiadikaobi*, omume ojoo Chiadi, wetaara nne ya bu Egodi ogbaaghara nke onwe. O buteere ya nkwughari ije na nke ndi amuma di iche iche nke na o malitere tukpo ndi agbataobi ya iro n'ih na o che na o bu ha ji ogwu mehaa nwa ya. Ozokwa bu na mgbe o bula Chiadi na ndi otu ya mere ihe di anaa, a na-enwe ogbaaghara n'ebe ahụ makana o nweghi onye maara ebe mmiri si baa n'opi ugbuguru. N'oge ugbua, a na-akpo ha ndi ogba egbe ndi a maghi. N'otu aka a ka Arinze, Nnanna, Ebuka, Chidubem, Kpakpari na Okoto siri buru nke ha n'Onwu Na-Egbu Nwa Nkita. Na nke a, Abuja bu ebe ha kuru mgborogwu ha were na-akpa mkpamkpa di iche iche. Ha bu ndi abalidiegwu. O nweghazi onye na-arahu ura n'Abuja.

iii. Ihe A Ga-Eme Wee Belata Onodu Enweghi Ezi Nchekwa N'obodo

Site n'etu ndi odee ejije ndi a hooro siri ziputa mkpamkpa ndi omekaome n'ime akwukwo ejije ha, e nwere ihe ha choro ka ohanaze si na ya muta. Ha ji agwa ndi ha ziputara ka ndi omekaome n'ejije ha, gosiputa na agughi akwukwo nwere ike itinye ndi ntorobia isi n'ime ihe ojoo di iche iche. Ihe nke a na-egosi bu na otu n'ime ihe ndi odee a na-arutu aka di ka ihe a ga-eme ka onodu enweghi ezi nchekwa belata bu na e kwesiri ka ndi ntorobia tinye uchu n'agumaakwukwo maobu n'akaoru ga-enyere ndu ha aka makana a si na obi no nkiti bu ulo obibi ekwensu.

Iji atutu rializm lebaa anya n'ejije abuo a, a ga-ahu na ihe ojoo niile a ndi omekaome mere bucha ihe mere ma na-emekwa n'ebe di iche iche n'uwa anyi no n'ime ya. Site n'iji atutu a nyochaa *Chiadikaobi*, a ga-achoputa na ihe ndi a niile Chiadi na ndi otu ya mere n'ime akwukwo a bucha ihe ndi ntorobia na-eme na Najirja n'oge ugbua. Ha na-eme ihe niile ndi ahụ na-abawanye na ya, n'ih na ezi nchekwa adighi na Najirja. Udi ihe a na-eme ihe ojoo ji abawanye n'ike n'ike. O buru na ezi nchekwa di, nwoke agaghi na-akwasa nwaanyi iko n'ike, laa n'enweghi onye jidere ya, igbu mmadu maka ndorondoro ochichi ga-ebelata, ibanye otu nzuzo maka imegide mmadu ga-akwusi, tigbuo zogbuo ga-alakwa. Nke a bu n'ih na onye na-eme ihe di etu ahụ agaghi emecha ihe o na-eme tupu aka akpara ya. N'ime

Atupulazi (2013:1), ka a ga-ahụ ka nwa okorobia aha ya bụ Godwin si kpuru nwata nwa agboghobia aha ya bụ Hariatu, kwasa ya iko n'ike ma gbuo ya. Ilebakwa anya n' *Onwu Na-Egbu Nwa Nkita* na iji atutu a tuchaa akwukwo agumagu a ga-eme ka a mata na otutu ihe ndi mere ebe ahụ na-eme na Naijiria ugbua. Otutu ndi ntorobia na-eche na olileanya adighi n'igu akwukwo nke a na-eme ha ji achọ ka ha were egbe gaa ohi ka ha were nweta ya osiso. O bu ndi di etu ahụ bu ndi omekaome na-abawanye ugbua, ndi bu na ala adighi levuul. Ha na-eme nke a n'ihia na nchekwa adighi. Ihe na-aka ha obi bu na ha jee nke izizi lota, ha ejekwaa nke abuo, nke ato wee diri gawazie.

Ihe ndi a bu udi ihe a na-ahụ n'oge ugbua. Ndi ogba egbe, ndi amaghi ndi ha bu, jidere ugboala ndi na-eso ugboala aka na-achi steeti Anambara. Ihe di etu a mere n'onwa Oktoba, ubochi iri na abuo nke afo 2021. E kwuru na e ji ugboala ndi a ihe di ka otu awa. Ihe a mere n'Odata nke di n'Ihiala ka ndi na-azo ochichi nke ndi APGA bjara ikwu ebumnobi ha gbasara nhoputa a ga-ahoputa onye ga-achi steeti Anambara ma onwa Novemba di mkpuru ubochi isii. A sikwa na oge ndi ahụ ji ugboala ndi ahụ, na ha malitere gbawa egbe aghara aghara. Ndi uweojii mere ka a mata oge a na-aju ha ajuju banyere ihe mere n'Ihiala, na o di otutu ihe nke ha nwetara n'aka ndi ogba egbe ahụ nke gunyere; otu nnukwu egbe AK 47, mgbo magazin abuo, mgbo egbe di iri ato n'onuogugu, ugboala Lekzus na Rav 4 abuo na obere ugboala abuo ndi ozo. Site n'akuko nke Ikenga (2020) koru, o si na ndi ogba egbe ndi ahụ wakporo ugboala ndi na-eso govanu ozigbo ha batara n'Odata. O mere ka a mata na ozigbo egbe ndi uweojii na-agba kariri nke ha, ha gbaara oso gbabaa n'uloogwu di nso n'ebe ahụ gbafuo. Nke a mere ka ndi uweojii na ndi ami gwa ndi ulogwu ahụ ka ha zitere ha ozi ma ha hu onye o bu na nwere mmeru ahụ nke si na mgbo egbe. Ihe a bu ihe a huru na ndu ndi omekaome putara ihe n'ime ejije abuo a. O bu ya mere e ji asi na atutu rializm na-eleba anya n'etu agwa di n'agumagu si eziputa emereeme di n'ua.

Nchikota na Mmechi

Nchocha a agbala mbo igosi etu odee ndi a horo akwukwo ejije ha siri yie site n'etu ha si ziputa enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara so ya. E mere nke a site n'ichoputa na enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara anaghi eme onwe ha na o bu mmadu na-akpata ha. Ndi a bu ndi amaghi ebe ndu di mmadu. Mkpamkpa niile ha na-akpa bu ihe na-ebute enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara. Odee abuo ndi a ziputara etu ndi omekaome si ebute ihe ndi a, n'otu udi. Nke a mere ka a tlee ma choputa na akwukwo ejije abuo a yitere onwe ha n'ihia etu ha siri gbaa enweghi ezi nchekwa na ogbaaghara so ya n'anwu ka ohanaeze mara na ezi nchekwa ndu bu oke na oru diiri onye o bu.

Alo

A na-atu alo ka:

i. Ndi ntorobia baara onwe ha uru site n'igu akwukwo, imu oru na ihe ndi ozo ga-abara ha uru, n'ihia na uru adighi n'ime ihe ojoo. Nke a ga-eme ka ha na-echeta na obi no nkiti bu nke ekwensu ji akwara ngwaoru.

ii. Ndi nne na nna na-azu umu ha nke oma makana a na-esi n'ulo mara mma wee puta ezi. O na-abu ihe ihere na ihe igbachi aka na nti ma nne maobu nna na-ekpesa na nwa o muru akarijala ya. A maara na okro anaghi akari onye kuru ya.

iii. Onye o bu chekwaa ndu ya nke oma ghara iche ka goomenti meree ya makana onye nwuru anwu, ka nke ya ka njo. A na-atukwazi alo ka onye o bu na-anu ebe o kwesiri ino oge niile ghara ino ebe o kwesighi ino. Nke a ga-eme ka ihe di anaa ghara ime onye ahụ.

Edensibia

Akporobaro, F.B. (2012). *Oral Literature*. Lagos: Princeton Publishing Company.

Anozie, R.B, Anozie, C.I. na Anozie, C.C. (2014). *Agwa Ojoo, Ntaramaahuhu na Mgbaghara n'iduuzi Isii*. Enugu: Computer Edge.

Anozie, C.C. na Igbeaku, B.C. (2001). *Onwu Na-Egbu Nwa Nkita*. Nsuka: Fulladu Publishing Company.

Dike, A.I. na Imo, G. (2007). *Nchikota Akwukwo Igbo*. Onitsha: Mis-Fab.

Emenyeonu, E. (1978). *The Rise of the Igbo Novel*. Ibadan: University Press.

Gwynn, R.S. (2002). *Literature: A Pocket Anthology*. New York: Addison Wesley.

Habib, M.A.R. (2001). *Literary Criticism from Plato to the Present: An Introduction*. United Kingdom: Wiley-Blackwell Press.

- Hristic, J. (1977). *The Problems of Realism in Modern Drama*. A Journal of Theory and Interpretation. Vol. 5. No. 1. Pp.135.
- Igbokwe, B.N. (2020). "Igbo Cultural Values: Imperative for Human Security". *Journal of African Studies and Sustainable Development*. Vol.3. No.5. p.131-142.
- Ikeokwu, E.S. na Onyejekwe, M.C. (2004). *Mmalite Ọmụmụ na Nghọta Ejije Igbo*. Enugu: CID JAP Press.
- Lawrenson, O.N. na Swingwood, A. (1971). *The Sociology of Literature*. London: Mac Press.
- Mbah, B.M. na Mbah, E.E. (2007). *Azuonye: Lectures on Igbo Literature and Stylistics*. Nsuka: University of Nigeria Press.
- Mbah, B.M., Mbah, E.E, Ikeokwu, E.S, Okeke, C.O, Nweze, I.M, Ugwuona, C.N, Akaeze, C.M, Onu, J.O, Eze, E.A, Prezi, G.O, na Odii, B.C. (2013). *Igbo Adị*. Enugu: University of Nigeria Press.
- Nwadike, I.U. (1992). *Ntọala Agụmagu*. Nsuka: Ifunanya Publishers.
- Nwadike, I.U. (2003). *Agụmagu Ọdịnalala Igbo*. Nimo: Rex Charles na Patrick.
- Ogbuagu, J.O., Anedo, A.O., Udemmadu, T.N. na Udechukwu, G.I. (2012). *Amụmamụ Utoasụsụ na Agụmagu Igbo*. Enugu: Format Publishers.
- Okafo, C.U. na Ewelukwa, U. (2012). *Nhazi Asụsụ Igbo*. Awka: A.C. Global Publishers.
- Ọnwuneme, D.G.C. na Asika, I. (2010). *Chiadikaobi*. Onitsha: First Class Publishers.
- Onyeji, P.I. (2021, Nọvemba 17). "Again, Bandits Go on Killing, Looting Spree in Katsina". *Daily Sun*. vol. 25, No. 4983, p. 8 & 9.
- Ugochukwu, C.N (2021). Na "Agụmagu Ederede, Njirimara na Nkenụdị Ya" Ugochukwu, C.N, Ogwudile, C.E.C na Umeodinka, A.U nke *Ọmụmụ Agụmagu na Omenala Igbo*. Awka: Fab Educational Books.
- Ụzochukwu, S. (2004). *Akanka na Nnyocha Agụmagu Igbo*. Lagos: Sam Orient.
- Wali, O. (1963). "The Dead End of African Literature in Transition", vol. 3, No.10. pp 13-15.
- Welleck, R. na Warren, A. (1956). *Theory of Literature (3rd ed)*. New York: Harcourt Brace and World.
- Worthen, W.B. (2004). *The Wads Worth Anthology of Drama*. Singapore: Seng Press.
- Yanni, R.D. (2002). *Literature; Reading Fiction, Poetry and Drama (5th ed)* New York: McGraw Hill.